

ÁLLAPOT- ÉS/VAGY VÁLTOZÁSVIZSGÁLAT?

BOKOR JÓZSEF

1. A címül írt kérdés alighanem a legnagyobb dilemmája a mai magyar nyelvjáráskutatásnak. Olyan kényes probléma, amely a gyakorlatban is lépten-nyomon felvetődik, de elméletileg sincs a kívánt mértékben tisztázva. Annak a furcsa helyzetnek ugyanis, amelyben nehéz egyértelműen kimondani, hogy ma állapot- vagy változásvizsgálat legyen-e a dialektológia, avagy állapot- és változásvizsgálat, nyilván több oka és összetevője van.

Napjaink nyelvjáráskutatása — kétségtelen eredményei ellenére — bizonyos válságjeleket hordoz. Úgy tetszik, mintha leértékelődnek, szinte hallgatásra ítéltetnék nagy múltú tudományunk. Igaz, egy-egy magányos kutató, tudós szakember mindmáig erején felül sokat tett érte, sőt még a közelmúltban is akadtak lelkes és szorgos gyűjtői, hívei, a nyelvjárások jelenlegi kutatottságának mértékével és szintjével mégsem lehetünk teljesen megelégedve. Súlyos gond, hogy a magyar dialektológia, amely története során nemegyszer európai színvonalon állt, most rangjához méltatlan helyre kerül: kiszorul az egyetemek, a főiskolák, a tudományos intézetek falai közül, hovatovább nem lesz központi irányítása, s alig jut rá némi erkölcsi és anyagi támogatás.

Azt hiszem, a kialakult helyzethez döntően járult hozzá a nyelvjárások megítélése körüli több bizonytalanság, amely egyfelől létüknek mintegy a kétségbe vonásában, másfelől a bennük végbement változásoknak a túlbecsülésében, illetve a kellő figyelembe nem vételében nyilvánult meg. Ez az elmentmondásosság mind a gyűjtésre, mind a feldolgozásra rányomta bélyegét. Egyesek talán csak megriadtak a dialektológiai vizsgálatok valós nehézségeitől, mások azonban sajnos még a szükségességét is mintha megkérdőjelezték volna.

Pedig a nyelvjáráskutatás felerősítését és megújítását ma az idő is sürgeti. Az állapotvizsgálatot éppúgy, mint a célzott változásvizsgálatokat. Nyilvánvaló, hogy napjainkban még megragadható és bemutatható az a hagyományos nyelvjárás, amelyet a modern leírás követelményeivel csak kevesen közelítettek meg. Ugyanakkor viszont most már jól kitapinthatóak és megrajzolhatóak a mozgás jelenségei és szabályszerűségei is, amelyeknek adekvát leírása úgyszintén nem várthat magára sokáig. Igaz tudniillik, hogy a nyelvjárások megváltoztak már, de tény az is, hogy megvannak még (vö. Benkő L.: DialSzimp. 22; Kiss J.: MNy. LXXXIII, 389).

2. Noha a nyelvjárásgyűjtők régtől jegyezték föl változó, visszaszoruló, esetleg kihalt nyelvjárási alakokat, a változások rendszeres feltárására és mo-

dern leírására hosszú időn át nem volt igény és példa. Amikor sokan jóformán figyelemre sem méltatták a nyelvjárások bomlási termékeit, szinte természetes, hogy azok sem tekinthették vizsgálható, sőt vizsgálendő anyagnak a hagyományos nyelvjárás helyébe lépő átmeneti — és még mindig mozgó — nyelvváltozatot, a köznyelvies nyelvjárást, akik egyébként rendszeresen utaltak nyelvjárásaink tűnő jelenségeire. Tény, hogy a szkepszis csak lassan oldódott. A nyelvatlaszgyűjtők tapasztalata, figyelemfelhívása és egy valóban nagyobb arányú nyelvi változás kellett hozzá. Így a múlt szinte törvényszerűen maradt adós a valódi nyelvjárási helyzet bemutatásával, hiszen a változásokra még akkor sem reagált kielégítően, amikor a falu nyelve már nem esett teljesen egybe a falu nyelvjárásával.

Az utóbbi két évtized dialektológiai szakirodalma azonban határozott elmozdulást jelez a változó nyelvjárási kép megrajzolása irányában. Végh József, Imre Samu, Kiss Jenő, Szabó József és mások nyomán többen is megkísérelték a nyelvjárások egy-egy vagy egy-két szegletében a szinkronián belüli mozgás feltárását. Mintegy jó évtizede engem is komolyan foglalkoztat a változásvizsgálat lehetősége. Végh József szerint néhányunk át is esett a ló másik oldalára. „Az a sejtésem — írja —, hogy az utóbbi években a kelleténél többet foglalkoztunk — és nem is mindig a legjobb megfigyelések alapján — a nyelvjárási alakok eltűnésének kérdéseivel” (l. MNy. LXXXII, 95). Pedig Imre Samu is hasznosnak látná néhány település mai nyelvállapotának olyan monografikus feldolgozását, amelyben „a fő cél a klasszikus helyi nyelvjárás megbomlásából következő változás vizsgálata” (l. MNy. LXXIX, 415) volna. De „nagyon nehéz a változásokat tetten érni és a valóságnak megfelelően visszaadni...” — figyelmeztet ismét Végh József (i. m. 98). Jóindulatú, segítőkész szavai azt sejtetik, hogy állapot- és változásvizsgálat megítélésében meglehetősen szélsőséges gyakorlattal számolhatunk. Olyannal, amely nem kedvez a nyelvjáráskutatás elméletének sem.

3. Benkő Loránd épp tíz esztendeje, 1981 tavaszán beszélt részletesen a szombathelyi dialektológiai szimpozicionon A nyelvjárási monográfiák c. előadásában az állapot- és változásvizsgálat kérdéséről. Számomra nemcsak meggyőzőek, de egyúttal eligazító erejűek is gondolatai. Benkő szerint a változásvizsgálatot „manapság és a jövőben is erősen előtérbe kellene helyezni”; a változásvizsgálat, „az élő nyelv területi aspektusainak a változásvizsgálata nemcsak városon, hanem falun is elvégezhető”, sőt „ma a faluban a változásvizsgálatnak talán nagyobbak is a lehetőségei, mint városon” stb. (l. DialSzimp. 21). De nem zárja ki a másik lehetőséget sem, „amely — hogy úgy mondjam — a nyelvjárási alaprétegre, mélyrétegre vonatkozik” (i. h.). ... „Ezt az alapréteget még mindig nemcsak lehet, hanem kell is vizsgálni” (i. m. 22). Itt Benkő két fontos okot említ: a hagyománymentés és a

tudományosság ügyét. Így írt: „... hiszen ezek olyan értékes nyelvi hagyományok, amiket nem volna szabad veszendőbe hagyni...” És „... mert valamely terület, település nyelvjárási alaprtegét mai tudományos szinten, a teljes nyelvi rendszer megragadásának igényével még senki sem írta le” (i. m. 23).

Benkő Loránd szavai nem hagynak kétséget afelől, hogy milyen fontos feladatok állnak a mai nyelvjáráskutatás előtt. Azóta jól érzékelhető a szinkron dinamizmus iránti érdeklődés fokozódása. A címben feltett kérdés immár nem a **vagy**, hanem az **és** kötőszóval értelmezendő helyesen. Vagyis állapot- és változásvizsgálatra egyaránt szükség van. Akár együtt is, akár külön-külön, de minél többször és mennél arányosabban! Ne felejtjük, hogy a tágabban értelmezett nyelvjáráskutatás ma egyik lehetőséget sem nélkülözheti! Azt is alaposabban kell ismernünk ugyanis, amihez viszonyítunk, amiből a változás indult, s azt is reálisan kell látnunk, amit viszonyítunk, amilyen a változó helyzet, a pillanatnyi eredmény. Ahogy Kiss Jenő A magyar nyelvészek V. nemzetközi kongresszusán Budapesten 1988 augusztusában Balogh Lajosra, Benkő Lorándra, Deme Lászlóra és Károly Sándorra hivatkozva kifejtette: „... napjaink nyelvi tényeinek olyan program felel meg legjobban, amely egyesíti magában az állapot- és változásvizsgálatot, amely tehát ötvözi, szerves egységben tekinti a nyelvjárás s az abból létrejövő, köznyelv felé mutató formák vizsgálatát...” (1. az előadás kéziratát, 16, ill. MNy. LXX-XIII, 389–90).

Való igaz persze, hogy a ma viszonyai közepette állapot- és változásvizsgálat nem könnyű vállalkozás. Külön sem, együtt pedig még kevésbé. Beeszel ebbe a mindenkori téma, a vizsgálat tárgya, a kutató célja, szemlélete, a gyűjtés módszere stb. stb. A tematika nyilván tovább bővül. Lényegében többféle nyelvváltozat közül kell válogatni. De magának a szorosán vett nyelvjárásnak is legalább archaikus, normatív és neológ vonásai vannak minden részlegében, sőt ezek arányai, illetőleg több mindentől, de legfőképp a helyzettől függő megnyilvánulásai sem közömbösek. Nem mindegy az sem, hogy valaki statikus vagy dinamikus képet akar-e festeni. Ráadásul az átmenetiség föltárása önmagában, viszonyítások nélkül elképzelhetetlen; kellő ismerete szükségeltetik hozzá eredetének és várható végeredményének egyaránt.

Növeli a gondot a metodika kiforratlansága is. Nemcsak arról van szó, hogy a nyelvjárási anyag feldolgozásának módszertana sokáig nem tartott lépést a gyűjtés ütemével, hanem arról is, hogy ma sincs igazán szinkronban vele. Máig időszerű Végh Józsefnek a csaknem negyven évvel ezelőtti aggodalma: „Nincs eléggé tisztázva az anyag közlésének és feldolgozásának a módszere, a gyűjtött anyag nyelvészeti értékesítése” (1. MNy. II. 46). Ennek ellenére nincs visszaút, nem mondhatunk le arról, amit többekkel együtt Bárczi Géza is régtől kívánt: „... feldolgozni a gyűjtötteket, mégpedig oly

módon, hogy abból nyelvjárásaink egész rendszere, összefüggése, története nagy vonásaiban és részleteiben pontos képpé kerekedjék ki; de feldolgozni változatos egyéb szempontokból is, az egyetemes magyar nyelvtörténet, az irodalmi nyelv alakulása, az általános nyelvtudomány, a társadalom és a nyelv összefüggése stb. szempontjából” (l. I. OK. VI, 63.).

S akkor még nem szóltunk a gyűjtésről. Pedig terepmunka nélkül nincs újabb eredmény. A gyűjtés módszere ma különösen nagy körültekintést kíván. Most újra felértékelődhet, újból reneszánszát élheti a passzív megfigyelés, amelynek megbízhatóságához aligha férhet kétség. A hangtan és a grammatika egésze terén ugyanakkor persze továbbra is sokszoros előnyt élvez a szöveggyűjtés, amelynek a gyorsaság megcáfolhatatlan érdeme. De vajon mellőzhető-e a korszerű állapot- és változásvizsgálatokban az aktív indirekt vagy az aktív direkt gyűjtés? Az a meggyőződésem, hogy nem. Sőt a szókészleteti vizsgálatokban egyszerűen elengedhetetlennek tartom őket. Az aktív indirekt módszernek történetesen nagy előnye, hogy gyorsabb, mint a passzív megfigyelés, s így viszonylag rövid idő alatt nagy mennyiségű és összehasonlítható szóanyag felgöngyölítését teszi lehetővé. Az a tapasztalatom, hogy különösen alkalmas a szókészleteti archaizmusok és neologizmusok feltárására. Úgy látom azonban, hogy a tervszerű és céltudatos gyűjtőmunka még az aktív direkt módszert sem nélkülözheti igazán. Bizonyos jelenségek földrajzi, társadalmi vagy lélektani jellegzetességeinek megfigyelésére a direkt módszer is sokszor igen jó lehetőségeket kínál. Megvannak tehát a kipróbált, máig hasznosítható módszereink. Csakhogy gyűjtenünk is többet kellene! „... gyűjteni, gyűjteni, gyűjteni — ahogy Bárczi tanított — tudományos pontossággal, kifinomult módszerrel és tervszerűséggel ...” (i. h.). Hogy a jelen se valljon szégyent a jövő előtt. ...